

УДК 342.95

ПОЧАНСЬКА О.С.

**ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА, ЩО РЕГУЛЮЄ
ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ГРОМАДЯН, ЗАСУДЖЕНИХ
ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ**

Окреслено основні етапи реформування національного законодавства з питань регулювання правового статусу громадян, засуджених до позбавлення волі. Визначено основні тенденції розвитку національного законодавства з питань регулювання правового статусу громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні, проаналізовано їх зміст та особливості.

Ключові слова: права і свободи, засуджений до позбавлення волі, демократизація, гуманізація, законність, нормативно-правове забезпечення.

Выделены основные этапы реформирования национального законодательства по вопросам регулирования правового статуса граждан, осуждённых к лишению свободы. Определены основные направления развития национального законодательства по вопросам регулирования правового статуса граждан, осуждённых к лишению свободы в Украине, проанализированы их содержание и особенности.

Ключевые слова: права и свободы, осуждённый к лишению свободы, демократизация, гуманизация, законность, нормативно-правовое обеспечение.

The main stages of reforming of national legislation which regulate the legal status of persons condemned to imprisonment are considered. The main of development trends of national legislation which regulate the legal status of persons condemned to imprisonment are considered. Analyzes of the content and specific features of development trends of normative-legal ensuring of rights of persons condemned to imprisonment in Ukraine were prepared.

Key words: right and freedoms, condemned to imprisonment, democratization, humanization, legality, normative-legal ensuring.

Вступ. Узгодження національного законодавства України із сучасними міжнародно-правовими актами з прав людини вимагає особливої уваги до вдосконалення нормативно-правових актів, які регламентують права, свободи, законні інтереси громадян, засуджених до позбавлення волі. Законодавчі зміни, які відбулися за останні роки в Україні, дали змогу істотно наблизити

© ПОЧАНСЬКА О.С. — кандидат юридичних наук, доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності факультету № 6 (Харківський національний університет внутрішніх справ)

умови відбування покарання у вигляді позбавлення волі до міжнародних стандартів поводження із засудженими. Водночас є очевидним, що процес реформування законодавства щодо забезпечення прав осіб, засуджених до позбавлення волі, нині ще є далеким від свого завершення. Недосконале правове забезпечення прав і свобод осіб, засуджених до позбавлення волі, залишається системною проблемою в Україні.

Питання нормативно-правового забезпечення прав засуджених осіб в Україні на різних етапах його розвитку досліджували такі вітчизняні дослідники, як В. Бадира, І. Богатирьов, О. Букалов, А. Гель, О. Джужа, О. Музичук, О. Осауленко, М. Романов, С. Сидоренко, Ю. Чеботарьова, О. Шкута та ін. Окремі аспекти закріплення у національному законодавстві України міжнародних стандартів поводження із засудженими розглядали Є. Бараш, І. Василюк, М. Гуцуляк, С. Клименко, О. Лисодєд, В. Льовочкін, А. Політова, Н. Рябих, А. Степанюк, В. Човган, І. Яковець, М. Яцишин.

Проте динамічність реформування пенітенціарної системи України та адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів у контексті євроінтеграції України актуалізують необхідність перегляду сучасного стану та напрямів розвитку законодавства у сфері забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження основних тенденцій розвитку національного законодавства, яке регулює питання забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні, що передбачає розгляд сучасного стану закріплення та захисту прав і свобод громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні, окреслення основних етапів його реформування, визначення та аналіз провідних напрямів його розвитку.

Результати дослідження. З огляду на загальну потребу в реформуванні законодавства України, що регулює питання забезпечення прав і свобод осіб, засуджених до позбавлення волі, а також у його адаптуванні до сучасних міжнародних стандартів у галузі прав людини, можна виділити такі головні тенденції в динаміці його реформування, як процеси демократизації та гуманізації механізму виконання та відбування кримінальних покарань, спрямовані на забезпечення прав і свобод засуджених.

Демократизація законодавства, а також його загальна орієнтація України на інтеграцію до загальноєвропейського правового простору з його стандартами і вимогами до рівня забезпечення прав і свобод засуджених осіб зумовлюють необхідність кардинального реформування системи управління пенітенціарною системою і розбудови взаємовідносин держави та усіх суб'єктів забезпечення прав і свобод осіб, засуджених до позбавлення волі, на нових демократичних засадах. Нова система діяльності органів державного управління у сфері виконання кримінальних покарань має базуватися, з одного боку, на дотриманні прав і законних інтересів засуджених осіб, з іншого – на дотриманні інтересів держави, яка захищає права та законні інтереси усіх членів суспільства. Регулювання цих взаємовідносин держави з усіма іншими суб'єктами правовідносин у цій сфері має відбуватися у межах, чітко визначених законодавством. Саме від того, наскільки чітко нормативно регламентована виконавча діяльність органів державної влади, безпосередньо залежить якість виконання законодавчих актів, зміцнення законності і державної дисципліни, а, зрештою, й забезпечення прав і свобод громадян.

Принцип демократизму, закріплений у ст. 1 Конституції України [1], стосовно питання забезпечення прав і свобод осіб, засуджених до позбавлення волі, являє собою зумовлену закономірностями суспільного розвитку ідею, що характеризує ступінь впливу державних і громадських інститутів, окремих громадян на процес забезпечення законності при виконанні й відбуванні покарань, її реалізацію в законодавстві та практичній діяльності органів та установ, які виконують кримінальні покарання, що ґрунтується на засадах відкритості та гласності, правосуб'єктності засуджених, оптимальному поєднанні їх прав, свобод та відповідальності [2, с. 126]. Тож, законність як основоположний принцип законодавства, що регламентує питання виконання покарань, є надзвичайно важливою складовою частиною демократичних змін у суспільстві, зорієнтованих на сучасні гуманістичні тенденції й міжнародні стандарти поводження із засудженими [3, с. 58]. Так, у преамбулі постанови Верховної Ради України «Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу і першочергові заходи у цьому напрямі» підкреслюється, що демократія, верховенство права, неухильне дотримання прав людини і забезпечення її основних свобод є головними засадами державної політики України, на утвердження та розвиток яких має спрямовуватися діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування [4]. Важливе значення законності у процесі демократизації законодавства, пов'язаного із забезпеченням прав осіб, засуджених до позбавлення волі, зумов-

люється тим, що саме законність дає змогу правовими засобами втілювати в життя відповідну державну політику, охороняє права та інтереси державних і громадських організацій, права та інтереси громадян, передбачаючи свідоме та обов'язкове їх дотримання всіма суб'єктами правовідносин [5, с. 32].

Ще одним принципом, що, поряд із законністю, безпосередньо впливає з тенденції демократизації законодавства щодо забезпечення прав і свобод осіб, засуджених до позбавлення волі, є принцип пропорційності як складова частина стандарту необхідності у демократичному суспільстві, за яким обмеження прав громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні, мають відповідати вимогам Конституції України, Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, інших міжнародних актів з прав людини, а також практиці Європейського суду з прав людини. Так, зокрема, у п. 3 Європейських пенітенціарних правил зазначається, що обмеження, накладені на осіб, позбавлених волі, мають бути мінімально необхідними та відповідати тій обґрунтованій меті, з якої вони накладалися [6], необхідність обґрунтування таких обмежень відзначається й у п. 5 Основних принципів поводження з ув'язненими [7]. Як підкреслюють сучасні експерти, закріплення відповідної норми у чинному законодавстві України нині є вкрай необхідним, адже обмеження прав засуджених до позбавлення волі є одночасно змістом їх покарання, тож будь-яке обмеження права має відповідати обґрунтованим цілям, бути мінімально необхідним для їх досягнення та враховувати баланс між інтересами суспільства та індивіда або, більш загальноно, бути «необхідним у демократичному суспільстві» [8, с. 8].

Погоджуючись із думкою С. Пепеляєва, що «лише той закон дійсно слугує зміцненню законності, який спрямований на посилення охорони прав і свобод громадян, гуманізацію всіх сфер життя суспільства» [9, с. 9], варто визначити й таку тенденцію у динаміці реформування національного законодавства, безпосередньо пов'язану із завданням забезпечення прав і свобод осіб, засуджених до позбавлення волі в Україні, як процес гуманізації, головною вимогою якого є забезпечення чинним законодавством прав, свобод та законних інтересів людини. А. Політова з цього приводу зазначає, що на сучасному етапі розвитку держави гуманізація законодавства стає об'єктивною необхідністю, зумовленою політичними, економічними, організаційними, світоглядними та духовними змінами у суспільному житті [10, с. 219].

Принципові положення сучасних міжнародно-правових актів щодо поводження із засудженими з боку держави, посадових осіб, органів і установ виконання покарань стали визначальними при створенні основних джерел українського законодавства, зокрема, щодо визначення основних принципів поводження з ув'язненими, прав і обов'язків засуджених, управління пенітенціарними установами, ресоціалізації, участі громадськості в цьому процесі (суспільний контроль) та ін. Крім того, деякі з закріплених у цих актах положень набули значення загально-правових (конституційних) принципів, що діють у всіх галузях права. Так, принцип гуманізму знайшов своє відбиття у ст. 28 Конституції України, яка встановлює, що кожен має право на повагу до його гідності, ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню [1]. У ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу України цей принцип закріплюється як відповідна регламентація порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими [11, ч. 1 ст. 1].

Отже, проблема узгодження змісту прав і свобод осіб, засуджених до позбавлення волі в Україні, а також їх належної охорони та захисту з міжнародними стандартами у галузі прав людини передбачає гуманізацію вітчизняного законодавства щодо забезпечення прав засуджених, діяльності основних суб'єктів їх забезпечення – відповідних органів та установ, зокрема, забезпечення відкритості та прозорості їх діяльності, а також закріплення й використання визнаних світовим демократичним співтовариством прогресивних концепцій пенітенціарної практики, реалізацію загальноновизнаних принципів та рекомендацій із прав людини і громадянина, спрямованих на встановлення гарантій охорони і захисту інтересів як усього суспільства, так і особи у кримінально-виконавчій сфері діяльності [12, с. 8].

Як свідчить загальний аналіз законодавства України у сфері забезпечення прав і свобод засуджених осіб, вітчизняне законодавство протягом останніх п'ятнадцяти років поступово змінювалося у бік його демократизації загалом та у бік гуманізації умов і порядку відбування покарань у вигляді позбавлення волі зокрема. Процес реформування законодавства у сфері забезпечення прав і свобод засуджених можна умовно поділити на певні основні етапи.

1) Початок першого етапу пов'язаний із прийняттям у 2003 р. на виконання міжнародних зобов'язань та з метою удосконалення правового регулювання процесу виконання кримінальних покарань Кримінально-виконавчого кодексу України. Але достатня кількість положень Кодексу була прописана нечітко, стосовно деяких норм експерти зазначали відсутність необхідних механізмів їх реалізації, а частина норм взагалі не узгоджувалася з Конституцією або не відповідала чинним міжнародним стандартам поведінки із засудженими [13, с. 271]. Так, О. Лисодєд зазначає, що протягом 2003–2009 рр. зміни чи доповнення, які стосувалися покращення правового становища засуджених до позбавлення волі в Україні, майже не вносилися або мали фрагментарний характер [13, с. 271–272].

Серед усіх нормативно-правових актів цього періоду, спрямованих на гуманізацію національного законодавства у сфері забезпечення прав засуджених, лише у назві двох законів було безпосередньо використано це поняття: у Законі «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» та Законі «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності». Проте, як справедливо зазначають експерти, якщо перший із цих законів дійсно є прикладом вдалої гуманізації законодавства, то аналіз положень другого, навпаки, свідчить про посилення відповідальності за низку злочинів у сфері господарської діяльності [14, с. 106].

2) Із 2010 р. законами України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права на листування осіб, які тримаються під вартою, та засуджених осіб» було суттєво розширено права осіб, засуджених до позбавлення волі в Україні, – запропоновані зміни та доповнення стосувались понад 40 статей КВК України.

Загалом у 2011–2013 рр. було розроблено низку законопроектів, спрямованих на удосконалення правового статусу осіб, засуджених до позбавлення волі, зокрема, шляхом гуманізації кримінальної відповідальності у сфері господарської діяльності, інтелектуальної власності, медико-санітарного забезпечення засуджених до позбавлення волі, гуманізації кримінального законодавства та організаційно-правових передумов впровадження служби пробачії, гуманізації механізмів застосування положень Кримінального кодексу України та ін. Проте більшість законодавчих ініціатив на цьому етапі була відкликана або повернута на доопрацювання. Загальний аналіз законопроектів цього періоду дає змогу стверджувати, що, хоча окремі з них й мали доволі інноваційну й змістову цінність, більшість норм цих проектів була сформульована неякісно, законопроекти не були узгоджені між собою, з нормами чинного законодавства та міжнародними стандартами у сфері поведінки із засудженими. Тож, реальний стан законодавства щодо забезпечення прав і свобод осіб, засуджених до позбавлення волі в Україні, викликав виправдану критику з боку як міжнародних, так і вітчизняних правозахисних організацій, громадськості і навіть державних органів.

3) Із 2014 р. тенденції демократизації та гуманізації національного законодавства України у сфері забезпечення прав і свобод осіб, засуджених до позбавлення волі, значно посилилися у зв'язку з активізацією процесу узгодження національного законодавства з Європейськими стандартами у галузі прав людини. Початок нового періоду реформування вітчизняного законодавства у цій сфері пов'язаний із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» [15], яким було внесено зміни і доповнення більш ніж у 50 статей Кодексу, що стосуються як визначення правового статусу засуджених, так і контролю за виконанням кримінальних покарань, питань участі громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених, порядку звільнення від відбування покарання та ін. Законом було розширено як загальний перелік основних прав засуджених, встановлених ст. 8 Кримінально-виконавчого кодексу, так і окремий перелік прав осіб, засуджених до позбавлення волі, передбачених ст. 107 КВК [11].

Важливим кроком на шляху гуманізації національного законодавства з питань забезпечення прав осіб, засуджених до позбавлення волі, стало прийняття у 2015 р. Закону України «Про пробачію», яким в Україні було запроваджено інститут пенітенціарної пробачії як «підготовки осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання» [16, ч. 1 ст. 11].

У межах процесу гуманізації законодавства України та у відповідь на претензії до України з боку Європейського комітету проти тортур Верховною Радою України у 2015 р. було підготовлено пакет законопроектів із питань покращення правового статусу засуджених осіб, що стосувалися як розширення прав засуджених, так і змін умов їх утримання відповідно до сучасних європейських стандартів поводження з ув'язненими: Проект Закону про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо удосконалення порядку застосування до засуджених заходів заохочення і стягнення), Проект Закону про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо гуманізації порядку і умов виконання покарань), Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гуманізації кримінальної відповідальності жінок), Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо гуманізації системи здійснення правосуддя у справах щодо неповнолітніх, Проект Закону про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо поліпшення умов утримання засуджених), Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заміни довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням та ін. Проте наслідком законотворчої роботи стало прийняття лише трьох законів:

- Закону «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо вдосконалення порядку застосування до засуджених заходів заохочення і стягнення», спрямованого на впорядкування процедури застосування заохочень та стягнень до осіб, засуджених до позбавлення волі, при відбуванні покарання, створення додаткових гарантій захисту прав і законних інтересів засуджених, зокрема шляхом отримання необхідної правової допомоги [17];

- Закону «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо гуманізації порядку та умов виконання покарань», яким було врегульовано умови відбування засудженими всього строку покарання в одній виправній чи виховній колонії, закріплено додаткові гарантії процедури застосування примусового лікування, передбачено додаткові гарантії захисту прав засуджених жінок та неповнолітніх, розширено громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час відбування покарання та ін. [18];

- Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених», яким було розширено окремі права засуджених до позбавлення волі, врегульовано питання пенсійного забезпечення засуджених до позбавлення волі, а також створено умови для забезпечення права засуджених до довічного позбавлення волі на тривалі побачення та ін. [19].

Нині є очевидним, що процес реформування законодавства України щодо забезпечення прав осіб, засуджених до позбавлення волі, ще далекий від свого завершення, адже, незважаючи на розмаїття прав і свобод людини в установах пенітенціарної служби, закріплених у законодавстві, реальна можливість їх реалізації не завжди може бути забезпечена повною мірою, насамперед, через недосконалість чинного законодавства. Чимало закріплених у національному законодавстві положень щодо забезпечення прав осіб, засуджених до позбавлення волі, лише декларуються, велика кількість нормативних актів характеризується загальною низькою якістю, неузгодженістю з нормами інших вітчизняних нормативно-правових актів й невідповідністю сучасним європейським та світовим стандартам у галузі прав людини.

Важливими орієнтирами для подальшої демократизації та гуманізації законодавства у сфері забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні, стали Національна стратегія у сфері прав людини та затверджений на основі Стратегії План дій щодо її реалізації на період до 2020 р., за якими до завдань розвитку національного законодавства належать: створення ефективної системи захисту прав і свобод осіб, засуджених до позбавлення волі, узгодження з міжнародними стандартами процедур затримання і тримання особи під вартою, забезпечення періодичних перевірок судом законності затримання та позбавлення свободи осіб, посилення ефективності судового контролю за підставами позбавлення свободи та ін. [20]. Також Кабінетом Міністрів України 13 вересня 2017 р. було схвалено надважливий документ програмного характеру – Концепцію реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, якою передбачено здійснення реформування пенітенціарної системи України за такими напрямками:

- удосконалення законодавства, що регламентує діяльність Державної кримінально-виконавчої служби України;

- оптимізація структури органів ДКВС, системи функціонування установ виконання покарань, чисельності персоналу Служби і підвищення ефективності його діяльності в умовах реалізації нової політики державного управління;

– оптимізація мережі установ виконання покарань та їх підприємств, забезпечення їх ефективного функціонування;

– узгодження умов засуджених осіб із вимогами Європейських пенітенціарних правил, створення умов тримання, які не порушують гідність людини, а також недопущення порушень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [21].

Подальше удосконалення законодавчої бази з питання забезпечення прав осіб, засуджених до позбавлення волі, безпосередньо пов'язане з остаточним узгодженням та затвердженням проекту Закону України «Про пенітенціарну систему», згідно з яким сучасна пенітенціарна система має здійснювати свою діяльність із метою максимального виконання норм та рекомендацій міжнародних та європейських стандартів поведінки із засудженими, заснованих на принципах верховенства права, законності, гуманізму та справедливості, поваги до людської гідності, дотримання прав і свобод людини та громадянина [22, ст. 2, 3]. До головних завдань пенітенціарної системи України безпосередньо належать дотримання прав людини, гуманізація умов тримання під вартою, а також створення умов для соціальної реабілітації та реінтеграції засуджених осіб та вжиття інших заходів, щоб засуджені у майбутньому могли жити та жили, не вчиняючи злочинів [22, ч. 3 ст. 1].

Тенденції демократизації та гуманізації національного законодавства вимагають нині зміни парадигми покарання на парадигму перевиховання, реабілітації й реінтеграції осіб, засуджених до позбавлення волі в Україні. Головний акцент має бути зміщений на їх ресоціалізацію, тобто на підготовку до повернення на волю. На виконання цього завдання спрямований Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо адаптації порядку застосування окремих інститутів кримінального права до європейських стандартів [23], яким пропонується введення стосовно засудженої особи принципу «презумпції виправлення», тобто права на пом'якшення покарання або умовно-дострокове звільнення. Запровадження цього принципу відповідає сучасним міжнародним стандартам поведінки із засудженими, зокрема, положенням Рекомендації № Res (2003) 22 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про умовно-дострокове звільнення [24] та ін.

Висновки. Отже, аналіз основних етапів розвитку законодавства України у сфері забезпечення прав і свобод осіб, засуджених до позбавлення волі, дає змогу визначити такі тенденції в динаміці його реформування, як демократизація та гуманізація механізму виконання і відбування кримінальних покарань, спрямовані на захист прав та свобод засуджених. У контексті узгодження національного законодавства у сфері забезпечення прав осіб, засуджених до позбавлення волі, із сучасними європейськими стандартами, ці тенденції мають виявлятися у таких основних напрямках:

– у забезпеченні пріоритетності прав людини у нормативному забезпеченні пенітенціарної реформи (пенітенціарна служба має стати цивільним органом, головна мета діяльності якого має полягати у перевихованні, соціалізації засуджених й поверненні їх до звичайного життя);

– у зміні парадигми покарання засуджених до позбавлення волі осіб на парадигму їх ресоціалізації, соціальної адаптації та реінтеграції в суспільство;

– у впровадженні дієвого механізму законодавчої ініціативи щодо реформування вітчизняного законодавства з питань забезпечення прав засуджених осіб, забезпечення участі державних і громадських суб'єктів забезпечення прав осіб, засуджених до позбавлення волі, у розробці, прийнятті та підтримці проектів законів та підзаконних актів у пенітенціарній сфері;

– в узгодженні за структурою і змістом загального масиву законодавчих норм щодо врегулювання та захисту прав осіб, засуджених до позбавлення волі, усунення протиріч та дублювань, а також узгодженні з новими законодавчими нормами у цій сфері положень низки базових підзаконних актів, що стосуються забезпечення прав і свобод людини у пенітенціарній сфері (зокрема Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань та ін.);

– в узгодженні із сучасними стандартами умов утримання в установах виконання покарань, нормативного забезпечення належного медичного обслуговування, умов праці, загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених до позбавлення волі осіб та ін.;

– у встановленні необхідних правових засад для державного та громадського контролю за належним додержанням прав осіб, засуджених до позбавлення волі, відповідно до міжнародних стандартів поведінки з ув'язненими;

– в удосконаленні нормативно-правової основи з метою впровадження дієвої системи моніторингу за дотриманням і захистом прав людини у пенітенціарній системі України та ін.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Королєв Р.В. К вопросу о понятии принципа демократизма в уголовно-исполнительном праве. Бизнес в законе. 2007. № 4. С. 125–126.
3. Стулов О. Сучасні підходи до проблеми реалізації принципу законності у сфері виконання покарань. Право та державне управління. 2015. № 2(19). С. 58–64.
4. Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі: Постанова Верховної Ради України від 13.03.2014 р. № 874-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 16. Ст. 584.
5. Формування правосвідомості юриста / С.С. Сливка, М.І. Рудницький, М.Т. Підгурський, М.Й. Штангрет та ін. Львів: Кальварія, 1997. 96 с.
6. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: Рекомендації Ради Європи від 12.02.1987 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_032/ed19870212.
7. Основні принципи поводження з в'язнями: Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1990 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_230.
8. Човган В.О. Реформування кримінально-виконавчого законодавства у світлі міжнародних стандартів (пропозиції та зауваження). Харків: ТОВ «Вид-во Права людини», 2014. 228 с.
9. Пепеляєв С.Г. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України: автореф. дис.... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Нац. акад. внутр. справ. К., 2005. 16 с.
10. Політова А.С. Гуманізація кримінального законодавства як пріоритетний напрям правової політики України. Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства: матер. Міжнар. наук.-практ. симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 18–19 листопада 2016 р.). Івано-Франківськ: Редакц.-вид. відділ ІваноФранк. ун-ту права ім. Короля Данила Галицького, 2016. С. 218–221.
11. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 3-4. Ст. 21.
12. Беззуб І. Реформа Державної пенітенціарної служби України: від карального до реабілітаційного підходу. Бюлетень НЮБ Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського «Громадська думка про правотворення». 2016. № 1 (104). С. 8–16.
13. Лисодед О.В. Правовий статус засуджених в Україні: реалії сьогодення та перспективи удосконалення. Вісник Асоціації кримінального права України. 2016. Вип. 2. С. 270–279. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/12/20_Lysodyed.pdf.
14. Лемішко Ю.Ю. Особливості гуманізації кримінального законодавства України. Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства: матер. Міжнар. наук.-практ. симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 18–19 листопада 2016 р.). Івано-Франківськ: Редакц.-вид. відділ ІваноФранк. ун-ту права ім. Короля Данила Галицького, 2016. С. 105–108.
15. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів: Закон України від 08.04.2014 р. № 1186-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 23. Ст. 869.
16. Про пробачення: Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. Відомості Верховної Ради. 2015. № 13. Ст. 93.
17. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо вдосконалення порядку застосування до засуджених заходів заохочення і стягнення: Закон України: від 06.09.2016 р. № 1487-VIII. Відомості Верховної Ради. 2016. № 42. Ст. 699.
18. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо гуманізації порядку та умов виконання покарань: Закон України: від 06.09.2016 р., № 1488-VIII. Відомості Верховної Ради. 2016. № 42. Ст. 700.
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених: Закон України: від 07.09.2016 р., № 1492-VIII. Відомості Верховної Ради. 2016. № 43. Ст. 736.
20. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України: від 25.08.2015 р., № 501/2015. Офіційний вісник Президента України. 2015. № 20. Ст. 1203.
21. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: Розпорядження Кабінету Міністрів України: від 13.09.2017 р., № 654-р. Офіційний вісник України. 2017. № 78. Ст. 2401.

22. Проект Закону про пенітенціарну систему: від 24.11.2017 р., 7337. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62965.

23. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо адаптації порядку застосування окремих інститутів кримінального права до європейських стандартів : від 11.04.2017 р., № 6344. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=61586.

24. Рекомендація N Rec (2003) 22 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про умовно-дострокове звільнення»: Міжнародний документ: від 24.09.2003 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_665.